

Extended Abstract
DOI: 10.22099/JBA.2025.50369.4535

**Pleasant Time: Methods of Chronogram in the Oldest Cemetery of Shiraz,
Dar al-Salaam**

Mohammad Khoddami* (Corresponding Author)

Majid Rashidi Pour

Introduction

The chronogram remains a relatively understudied genre in Persian literary history. It refers to the transformation of numbers—particularly dates—into letters, words, or phrases based on the “abjad system”, and vice versa. This practice reflects a distinctive intersection of literary creativity and numerical symbolism, historically used to record notable events such as births, deaths, coronations, or the construction of monuments.

While Kasa’i Marvazi is credited with the earliest numeric chronogram, Masod Sa’d Salman is generally regarded as the first to systematically develop the genre. Chronogram writing began to appear intermittently in the sixth century AH, solidified its position by the eighth century, and reached its peak during the Safavid period. However, it saw a decline in use following the Constitutional Revolution.

Islamic views on death and the sanctity of burial spaces contributed to the emergence of poetic gravestone inscriptions that blend spirituality with literary artistry. The historical cemetery of Dār al-Salām in Shiraz houses a large collection of such inscriptions. The high concentration of chronograms by celebrated poets from the Fars region underscores the literary significance of this form and calls for a dedicated scholarly exploration.

* PhD Student of Persian Language and Literature, Shiraz University, Shiraz, Iran.
mohammadkhoddami@ymail.com

Article Info: Received: 2025-02-16, **Accepted:** 2025-06-25

COPYRIGHTS ©2026 The author(s). This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution (CC BY-NC 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, as long as the original authors and source are cited. No permission is required from the authors or the publisher.

Purpose, Methodology and Review of Literature

The present study seeks to analyze the established conventions of chronogram composition, identify innovative and lesser-known subtypes, examine the thematic diversity within these chronograms, and investigate the underlying reasons for their prevalence in the Dār al-Salām cemetery. To this end, a multi-year investigation was undertaken, combining direct field research with secondary, library-based sources. The study involved the examination of a substantial number of gravestone inscriptions located at the site. A total of 228 gravestone inscriptions, comprising approximately 1,500 lines of verse dating from the 11th to the 14th centuries AH, were transcribed and analyzed. From this corpus, 45 verses—each exemplifying a distinct approach to chronogram—were selected for detailed scrutiny.

In light of the findings, and in view of the discrepancies between these local specimens and conventional typologies, the article proposes a revised framework for categorization. Due to space limitations and the absence of a standardized numbering system for the tombs, only selected excerpts are cited within the text. Each excerpt has been assigned a unique identifier, with corresponding images appended via hyperlinks for verification. A survey of the existing scholarship on chronogram and the Dār al-Salām cemetery indicates that no prior research has addressed this intersection in a comprehensive and systematic manner.

Discussion

The gravestone inscriptions of Dār al-Salām predominantly follow the fragment form in Persian poetry and generally adhere to a tripartite structure: introduction, eulogy, and chronogram. The introductory section typically comprises verses inspired by Qur’anic themes, meditations on the transience of worldly life, and admonitions against material attachment. The middle section consists of praise for the deceased, often highlighting their moral virtues and social standing. The final section is reserved for the chronogram indicating the year of death.

While the classical typologies of chronogram composition remain largely relevant, this study proposes a refined classification based on close textual analysis of the material:

1. **Numerical Method:** Traditionally referred to as the "simple" style, this method involves direct use of numeric figures. Given its straightforwardness, the term “numerical” is more accurate. This approach gained popularity during the late Qajar and early Pahlavi periods due to its ease of use. It includes four subcategories: lunar year, solar year, mixed format, and numerical full-hemistich.
2. **Lexical Method:** In this approach, a single word or a cluster of words is placed at the end of the piece, with their combined abjad value equaling the year in question. Since poets are constrained by this format, they often resort to using words containing the letter *ghayn* (غ), which has the highest abjad value (1000). Consequently, most lexical chronograms are derived from the root *gh-f-r* (غ-ف-ر), meaning “forgiveness.”
3. **Poetic Method:** Here, a complete hemistich or couplet is crafted such that its abjad total corresponds to the desired year. The flexibility of this format allows for richer poetic expression, often including elements such as: (1) the name or profession of the deceased, (2) the cause of death, (3) use of figurative language, (4) invocation of an Imam sharing the deceased’s name, and (5) references to the deceased’s age or gender.

4. **Concealed Method:** Also known in classical poetics as the *moamma* or *lugaz* (puzzle), this method encodes the chronogram using hidden or indirect calculations. It has four subtypes: concealed hemistich with subtraction, concealed word with subtraction, concealed hemistich with addition, and concealed word with addition. This method shows the highest frequency in the corpus, owing to its flexibility in vocabulary and the creative leeway it grants the poet in adjusting numerical values.

Across all forms, a wide range of thematic motifs enrich these chronograms: references to the name, title, or pen-name of the deceased, cause of death, place of origin, and profession. More sophisticated examples—often composed by skilled poets—exhibit rhetorical devices such as poetic quotation, allusion, ambiguity, paronomasia, repetition, anaphora, and synonymy.

Conclusion

The primary contribution of this study lies in the identification, transcription, and introduction of 45 selected chronogram verses from a corpus of 228 gravestone inscriptions. Each of these verses exemplifies a distinct compositional method previously undocumented in scholarly sources, thereby enriching the corpus of Persian literature.

The analysis of chronogram genres within the Dār al-Salām cemetery yields several significant observations:

1. During the Qajar period, the presence of poets proficient in chronogram composition, particularly in Shiraz, led to an increased production of such chronograms. However, following the Constitutional Revolution and the subsequent reevaluation of Persian poetic principles, the practice declined markedly.
2. The *concealed* method demonstrates the highest frequency among all types, attributable to the greater creative freedom it affords the poets. This method's allowance for the addition or subtraction of letters, combined with Qajar poets' preference for crafting elaborate chronograms, explains its predominance.
3. The *poetic* method ranks second in frequency. Its relative rarity compared to the concealed style is explained by two opposing factors: the poets' aspiration for refined, sophisticated chronograms (which complicates composition) versus the greater lexical flexibility it offers (which facilitates it).
4. The *numerical* method ranks third, primarily due to limited engagement by Qajar poets. Its highest occurrence is noted during the Pahlavi era, a period characterized by an overall decline in chronogram composition.
5. Finally, the *lexical* method appears least frequently, owing largely to the inherent difficulty of encapsulating the target year within a single word.

Keywords: Chronogram, Abjad letters, Gravestone inscription, Dār al-Salām Cemetery of Shiraz.

References

- Dabir-Siyaghi, S. M. (2011). *Maddah-tarikh*. Qazvin: Sayeh-Gostar. [in Persian]
- Dehkhoda, A. (1958). *Loghatnameh* (Vols. 1–36). Tehran: University Press. [in Persian]
- Fasaei, M. H. (1999). *Farsnameh Naseri* (M. Rastegar Fasaei, Ed.). Tehran: Amir Kabir. [in Persian]

- Ibn Battuta. (2016). *The travelogue of Ibn Battuta* (M. A. Movahhed, Ed.). Tehran: Karnameh. [in Persian]
- Ibn Khaldun, A. R. M. (2011). *Muqaddimah* (M. P. Gonabadi, Trans.). Tehran: Elmi va Farhangi Publications. [in Persian]
- Khalisi, A. (2006). *Maddah-tarikh, the art and revival of chronogram writing*. Tehran: ma. [in Persian]
- Masjedi Esfahani, H. (2019). History in *maddah-tarikh* based on cryptographic theory. *Funun-e Adabi*, 26, 73–86. [in Persian] <https://doi.org/10.22108/liar.2018.108360.1285>
- Motaman, Z. (1953). *Persian poetry and literature*. Tehran: Tabesh Printing. [in Persian]
- Motahhari, E. & Nadim, M. (2018). *Tazkerah Mazarat Khak-e Masalli in Shiraz*. Shiraz: Parto Rokhshid. [in Persian]
- Nezami Behrooz, D. & Salavati, M. (2013). Causes of poets' inclination toward *hesab-jomal*, *maddah-tarikh*, riddles, and enigmas in Persian poetry and their relation to mathematics. *Literary Aesthetics*, 15, 101–122. [in Persian] <http://noo.rs/xUbNP>
- Riahi, M. A. (1996). *Kasa'i Marvazi: His life, thought, and poetry*. Tehran: Elmi Publications. [in Persian]
- Ripka, J., & Klima, O. (1975). *History of Persian literature from ancient times to the Qajar era* (I. Shahabi, Trans.). Tehran: Elmi va Farhangi Publications. [in Persian]
- Saadi Shirazi. (1941). *Collected works of Saadi* (M. A. Foroughi, Ed.). Tehran: Brokhim. [in Persian]
- Salman, M. S. (1985). *Divan of Masoud Saad Salman* (M. Nourian, Ed.). Isfahan: Kamal. [in Persian]
- Sharif Mahalati, M. (2016). *The echo of Dar al-Salam, Shiraz: Including Kal Hossein Ghabrkan*. Shiraz: Navid. [in Persian]
- Sadeghi, M. & Vafadar Dolagh, S. (2010). *Maddah-tarikh and the use of computers in its composition*. *Journal of Stylistics of Persian Prose and Poetry (Bahar-e Adab)*, 10, 231–243. [in Persian] <http://noo.rs/S1zMq>
- Sadri, M. (1999). *Hesab-jomal in Persian poetry and the culture of symbolic interpretations*. Tehran: University Publishing Center. [in Persian]
- Shahabi-Rad, F. & Parsaei, M. (2018). *Death occurrence as narrated by art: An introduction to the study of Dar al-Salam cemetery in Shiraz*. Shiraz: Parto Rokhshid. [in Persian]
- Shirazi, E. b. J. (1985). *Tazkerah Hezar Mazar* (A. N. Vesal, Ed.). Shiraz: Ahmadi Library. [in Persian]
- Shirazi, Forsat-od-Dowleh. (1998). *Asar-e Ajam* (M. R. Fasaee, Ed.). Tehran: Amir Kabir. [in Persian]
- Shirazi, J. (1949). *Shad al-Azar fi hatt al-Awzar an zuwar al-Mazar* (M. Qazvini, Ed.). Tehran: Majles Printing House. [in Persian]
- Zakeri, M. (2000). The history of abjad and *hesab-jomal* in Islamic culture. *Ma'aref*, 50, 18–47. [in Persian] <http://noo.rs/WXNV6>
- Zarkoub Shirazi, A. (2011). *Shiraznameh* (A. Nahvi, Ed.). Shiraz: Daneshnameh Fars. [in Persian]
- Zekavati Qaragozlu, A. (1996). Noqtavieh in history and literature. *Ma'aref*, 38, 32–49. [in Persian] <http://noo.rs/zz8lv>
- Zayyani, J. (2015). *Cemeteries of Shiraz, past and present*. Shiraz: Navid. [in Persian]
- Zolfaghari, H. (2015). *Language and folk literature of Iran*. Tehran: Samt. [in Persian]

DOI: 10.22099/JBA.2025.50369.4535

نگاهی به شیوه‌های ماده‌تاریخ‌سرایی در کهن‌ترین گورستان شیراز، دارالسلام

محمد خدای *id

مجید رشیدی‌پور **id

چکیده

گونه‌ی ماده‌تاریخ از انواع ادب فارسی است که پیشینه‌ای بیش از هزار سال دارد. علاوه بر آثار مکتوب و سردر بناهای برجسته، کتیبه‌ها یا گورنوشته‌ها از مظاهر مهم بروز این گونه‌ی ادبی بوده‌اند. از برجسته‌ترین این مکان‌ها می‌توان به گورستان تاریخی دارالسلام (درب سلم) شیراز اشاره کرد. مقاله‌ی حاضر کوشیده تا در مکان مذکور، دست به شناسایی، معرفی و دسته‌بندی شیوه‌های ماده‌تاریخ‌سرایی، بزند. این پژوهش با شیوه‌ی مستقیم میدانی و همچنین غیرمستقیم کتابخانه‌ای و با تلاشی چندین ساله در استخراج و خوانش حدود ۱۵۰۰ بیت شعر در ۲۲۸ گورنوشته و انتخاب ۴۵ بیت نویافته، در فاصله‌ی زمانی قرون ۱۱ تا ۱۴ هـ ق فراهم شده است. از آنجا که بر پژوهش‌های پیشین این عرصه، آسیب‌هایی چند مترتب بود که مهم‌ترین آن‌ها نگاه غالباً سنتی و برآمده از آثار مکتوب کهن بوده است، نگارندگان در مقاله‌ی مذکور تقسیم‌بندی‌های متفاوتی ارائه داده‌اند که عبارتند از: عددی، واژگانی، منظوم و پوشیده با کسر یا جمع. این اشکال، پس از شناسایی و ارائه نمودار و بسامد آماری، از جنبه‌های مختلف مثل شیوه‌ها، صنایع ادبی و محتوا و مضمون بررسی شده‌اند. نتیجه پژوهش نشان می‌دهد که بیشترین ماده‌تاریخ متعلق به دوره‌ی قاجار است که دلیل عمده آن نیز حضور شاعران توانمند در این عرصه، در شیراز آن روزگار است. فروانی کلی انواع گونه‌ها نیز به این ترتیب است: پوشیده با کسر یا جمع، منظوم، عددی و واژگانی. دلیل استقبال از هر کدام از این شیوه‌ها عبارتند از: تمایل به ساختن ماده‌تاریخ فاخر، سخت یا آسان بودن ماده‌تاریخ‌سرایی در هر روش، ویژگی‌های سبکی و زبانی زمانه و توانایی شاعران. این اشعار در مواردی نیز شامل مضامینی متفاوت مثل اشاره به نام، پیشه، و علت مرگ فرد است که بررسی هرکدام از این مضامین می‌تواند اطلاعات مفید اجتماعی، فرهنگی و تاریخی هر عصر را در اختیار ما بگذارد.

واژه‌های کلیدی: حروف ابجد، دارالسلام شیراز، گورستان، گورنوشته، ماده‌تاریخ.

* دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شیراز، شیراز، ایران. mohammadkhoddami@ymail.com (نویسنده‌ی مسئول)

** دانش‌آموخته کارشناسی ارشد، زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شیراز، شیراز، ایران. majidrashidi274@gmail.com

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۳/۱۲/۱۶، تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۴/۴/۴

۱. مقدمه

ادبیات فارسی با انواعی درخور، عرصه‌های کمتر کاویده‌شده‌ی بسیاری دارد که از جمله‌ی آن‌ها می‌توان به ماده‌تاریخ اشاره کرد. عرصه‌ی مرثیه‌سرایی و ادبیات سنگ قبری که بخشی از آن با نام ماده‌تاریخ شناخته می‌شود، «یکی از جلوه‌های زیبای ذوق و اندیشه‌ی ایرانی است.» (صدری، ۱۳۷۸: الف) در منابع مختلف تعاریف متعددی از ماده‌تاریخ ارائه شده که جامع آن‌ها به این شرح است: «ماده‌تاریخ / حسابِ جُمَل / حسابِ ابجدی، عبارت است از تبدیل اعداد مختلف و عموماً سال‌های تاریخ، به حروف، واژه، عبارت و جمله و بالعکس، به اشکال گوناگون بدون معنا، بامعنا، با شیوه‌های مختلف محاسبه، مانند جمع، ترتیب چینش و ... به منظور تشخیص، ماندگاری، رمزگذاری، زیباشناختی و تمایز.» (مسجدی، ۱۳۹۸: ۷۵)

ادبیات کلاسیک ما با رشته‌های گوناگون مانند علوم ریاضی و تجربی پیوند دارد. رابطه‌ی ریاضی و اعداد با ادبیات، ریشه در گذشته‌های دور بشر از جمله تمدن فینیقی (ذاکری، ۱۳۷۹: ۲۲) داشته است، چنان‌که در نزد ملل قدیم، هر حرف، ارزشی عددی به همراه داشته است. این شکل از حرف‌گرایی، در نزد ادبا، ریاضی‌دانان، حکما و منجمان با نام «حروف ابجد» شناخته می‌شود.

شکل‌گیری این سنت را می‌توان پیوند خجسته‌ی ریاضی و ادبیات دانست. این رویه تا ظهور اسلام هم چنان ادامه داشته است تا این که با تسلط فرهنگ اسلامی تغییراتی در این خوانش الفبایی رخ نمود. در تمدن رسمی اسلامی و ایرانی، تحت‌تأثیر قرآن کریم، ترتیب حروف به شکل «ابتثی» یعنی الف، ب، پ، ت الی آخر، است. (همان: ۳۱) اولین بار امام جعفر صادق (ع) با استفاده از این حروف، علم جفر را پایه‌گذاری کردند. (ابن خلدون، ۱۳۹۰: ۵۵۴) از میان گروه‌هایی که در تاریخ فارسی از این شیوه استفاده کرده‌اند نیز می‌توان به اسماعیلیان، نقطویه، حروفیه و پسیخانیان اشاره کرد که در نامه‌ها، اشعار و دستورات سیاسی خود از آن بهره می‌بردند. (ذکاوتی، ۱۳۷۵: ۱۵۹) علل استفاده این افراد از شیوه‌ی ابجد، نهان‌کاری، رازآمیز جلوه دادن افکار خویش در میان عوام و نوعی مبارزه با تمدن غالب وقت، بوده است.

در تمدن اسلامی نام دیگری که برای این شیوه انتخاب شده «جُمَل» یا «جُمَل» است. مرحوم دهخدا در تعریف حساب جمل این‌چنین می‌نویسد: «شمارش به وسیله‌ی حروف ابجد که در هشت جمله‌ی ابجد، هوز، حطی، کلمن، سعفس، قرشت، ثخذ و ضطف جمع شده است.» (دهخدا، ۱۳۳۷: ذیل ح)

در ادبیات فارسی نیز به تبع، استفاده از این شیوه مورد توجه شاعران بوده است. قدیمی‌ترین تاریخی که در قالب عدد فارسی - نه حروف ابجد - در شعر آمده است، تاریخ نامه‌ای است که در آن کسایی مروزی، سالروز تولد خود را به سال ۳۴۱ هـ.ق بیان داشته است:

به سیصد و چهل و یک رسید نوبت سال چهارشنبه و سه روز باقی از شوال

(ریاحی، ۱۳۷۵: ۸۵)

در ادامه‌ی این سنت، شاعران فارسی از حروف ابجد به جای بیان عدد استفاده کردند. «اولین مبتکر در این زمینه که از همه‌ی سرایندگان پیشروتر است مسعود سعد سلمان است.» (صدری، ۱۳۷۸: ۴) مسعود سعد تاریخ آغاز پادشاهی سلطان محمود بن ابراهیم غزنوی را چنین آورده است:

که پادشاهی صاحبقران شود به جهان چو سال هجرت بگذشت تی و سین و سه جیم

(مسعود سعد، ۱۳۶۴: ۵۰۵)

بازی با الفاظ و استفاده از حساب ابجد از قرن ششم جسته جسته وارد ادبیات فارسی شد و در قرن هشتم جایگاه خود را در انواع ادب فارسی تثبیت کرد (موتمن، ۱۳۳۲: ۲۱۹) شاهد بر این گفتار بسامد آماری بالا در دواوین و تذکره‌های این دوره تاریخی است. در دوره تیموریان شاهد اوج‌گیری این سنت به دلیل علاقه‌ی شاهزادگان این سلسله در سرودن و حک و نقر ماده‌تاریخ بر سردر سازه‌ها و بر ساخته‌های معماری، هستیم (ریپکا و همکاران، ۱۳۵۴: ۳۳۹). در ادامه، این شیوه، در زمان حکومت صفویان و رسمی شدن مذهب شیعه به دلیل استفاده افراطی، به حد اشباع رسید، به طوری که گونه‌های ادبی معما و لغزگویی در این دوره به اوج شکوفایی خود رسیدند. (صدری، ۱۳۷۸: و) اما پس از مشروطه و تحت تاثیر فرهنگ جوامع متجدد، استقبال از این گونه، کم فروغ گشته است. (همان: ز)

پیوند دغدغه‌ی مرگ نزد مسلمانان با حرمت متوفی و گور او، در کنار استفاده از ادبیات، در گورنوشته‌های ایرانی نمایان است. منظور ما از گورنوشته در این مقاله، «نوشته‌هایی است که بر سنگ قبر مردگان حک می‌شود» (ذوالفقاری، ۱۳۹۴: ۲۸۳). سعی و هدف مقاله‌ی حاضر، بررسی شیوه‌های ماده‌تاریخ‌سرایی مرسوم و در کنار آن انواع متفاوت و جدید آن، ذکر مضامین متفاوت ماده‌تاریخ و علل فراوانی هر کدام در کهن‌ترین گورستان شیراز، یعنی گورستان درب‌سلم، مشهور به دارالسلام است.

۲. روش تحقیق

این پژوهش با شیوه‌ی مستقیم تحقیقات میدانی و غیر مستقیم کتابخانه‌ای در فرآیندی چندساله و با از نظر گذراندن اکثر گورنوشته‌های این مکان، فراهم گردیده است. تعداد کتیبه‌های خوانده شده در این پژوهش ۲۲۸ گورنوشته است که شامل حدود ۱۵۰۰ بیت در فاصله‌ی زمانی قرن ۱۱ تا ۱۴ هـ.ق است. قدیمی‌ترین گورنگاره مربوط به سال ۱۰۰۶ هـ.ق (شماره‌ی ۹) و جدیدترین نمونه مربوط به سال ۱۳۴۲ هـ.ش (شماره‌ی ۲) است. بنا به نیاز این پژوهش ۴۵ بیت گزینش و مورد بررسی قرار گرفته است. این ابیات هر کدام معرفی شیوه‌ای متفاوت در سرایش ماده‌تاریخ هستند.

پیشتر گمان بر این بود که مقبره‌های این گورستان شماره‌گذاری شده و به صورت ثبتي در دفاتری جداگانه نگهداری می‌شود، اما با مراجعات مکرر معلوم گشت که هیچ‌گاه چنین اقدامی انجام نشده و فقط تعدادی از مقابر پهلوی اول تا دهه‌ی ۱۳۵۰ هـ.ش ثبت شده‌اند. به دلیل محدودیت مقاله امکان ذکر قطعات ماده‌تاریخ‌های آورده شده به صورت کامل و با تمام ابیات گورنوشته میسر نبوده است. اما قطعاتی که در متن مقاله آورده شده، شماره‌گذاری شده و تصویر آن‌ها در انتهای مقاله به صورت ابرپیوند (Hyperlink) پیوست شده است.

عمده‌ی پژوهشگران پیشین گونه‌هایی از تقسیم‌بندی در این عرصه را سامان داده‌اند که بیشتر به صورت کلی بوده است. با آن که قصد بر آن نیست تا پژوهش‌های پیشین را بی‌ارج جلوه و الگویی جدید ارائه دهیم، اما چه آثار کلاسیک و چه جدید از نوعی تقسیم‌بندی جزئی‌نگر و دقیق محروم مانده‌اند، و بهترین تقسیم‌بندی را می‌توان در کار صدری (۱۳۷۸) دید که به این ترتیب است: ۱. تعمیم به عنوان لغز و معما، ۲. تعمیم به جملی که خود به تعمیم به آحاد و عشرات، با حروف نقطه‌دار و بی‌نقطه، با تضعیف، با ایهام، با زبر و بینات، با ادخال، با اخراج، با حذف و با تکرار تقسیم شده است. ۳. صنعت عقد ۴. طرد و عکس ۵. قلب مربع ۶. ردالمطلع (صدری، ۱۳۷۸: سه-پنج)

نگارندگان با توجه به یافته‌ها و بعضاً تفاوت گورنوشته‌های مکان مطالعاتی با تقسیم‌بندی مذکور و همچنین انواعی که در تقسیم‌بندی فوق نمی‌گنجد، لازم دیدند تا با رویکردی جدید به این عرصه بنگرند و تقسیم‌بندی جدیدی ارائه دهند.

نگارندگان حتی اسامی دسته‌های مرسوم ماده‌تاریخ را نیز در برخی موارد تغییر داده‌اند، به طور نمونه واژه‌ی «پوشیده» جایگزین «تعمیه» شده است و این تغییر بنا بر رویکرد فرهنگستان ادب فارسی نسبت به جایگزینی واژگان فارسی به جای لغات بیگانه صورت پذیرفته است، تا خدمتی هرچند ناچیز به توان زبان فارسی شود. پژوهش حاضر تا آن‌جا که مقدور بوده به شیوه‌ی متداول وفادار مانده است اما دست به تغییراتی زده است که حدود هر یک در قسمت نمونه‌ها بعدتر مشخص است.

۳. پیشینه و اهمیت پژوهش

۳.۱. پیشینه‌ی ماده‌تاریخ پژوهی در ادب فارسی

با نگاهی به منابع موجود، پیشینه‌ی پژوهش‌های ماده‌تاریخ نویسی را می‌توان در دو دسته تقسیم کرد که عبارتند از: کتاب‌ها و مقالات.

در دسته‌ی کتاب‌ها، بیشتر گردآوری خلاصه و مفیدی از ماده‌تاریخ‌های فارسی در موضوع‌های مختلف مد نظر بوده است. اولین اثر، تألیف حسین نخجوانی (۱۳۴۳) با نام *مواد/التواریخ* است که در چهارده فصل گردآوری شده و هر بخش از آن، ماده‌تاریخ‌های ویژه‌ی یک موضوع را در بر می‌گیرد. مهدی صدیقی (۱۳۷۸) در کتاب *حساب جمل در شعر فارسی و فرهنگ تعبیرات رمزی* تا حدودی کامل‌ترین پژوهش این عرصه را انجام داده و تقسیم‌بندی‌های جدیدی ارائه داده است. کتابی دیگر که در این موضوع تألیف شده از عباس خالصی (۱۳۸۵) با نام *ماده‌تاریخ، فن ماده‌تاریخ‌سازی و احیای آن* است که در پنج بخش سامان یافته است. هر چند نقدهایی بر اثر مذکور وارد است اما تلاش نویسنده در جمع‌آوری نمونه‌ها و بخش «پیشنهاد» قابل توجه است. سیدمحمد دبیرسیاقی (۱۳۹۰) نیز در کتاب *ماده تاریخ به گونه‌های منظوم و منثور* یازده‌گانه‌ی ماده‌تاریخ‌گویی از کهن‌ترین ادوار تا قرن چهاردهم هـ.ق اشاره کرده است.

در عرصه‌ی مقالات نیز باید گفت از جهت ارزش علمی می‌توان آن‌ها را در دو دسته ارزش‌گذاری کرد؛ یکی نوشته‌هایی نه چندان علمی در مجلات فرهنگی که نگاهی کلی به موضوع داشته‌اند و دیگری مقالات علمی-پژوهشی که از زوایای معمولاً میان‌رشته‌ای به ماده‌تاریخ نگریسته‌اند از آن جمله:

۱. صادقی و همکاران (۱۳۸۹) در مقاله‌ی «ماده تاریخ و استفاده از رایانه در ساختن آن» به معرفی شیوه‌های جدید استفاده و کاربردهای رایانه در ماده‌تاریخ‌سرایی، اشاره کرده است.
۲. نظامی بهروز و همکاران (۱۳۹۲) در مقاله «علل رویکرد شاعران به حساب جمل، ماده‌تاریخ، معما و لغز در شعر فارسی و رابطه‌ی آن با علم ریاضی» به علت‌یابی رویکرد شاعران به علم ریاضی پرداخته و نشان داده که از این شیوه برای برقراری پیوند بین ریاضی و ادبیات استفاده کرده‌اند.
۳. مسجدی اصفهانی (۱۳۹۸) در مقاله‌ی «تاریخ در ماده‌تاریخ براساس نظریه‌ی رمزگردانی» با استفاده از نظریه‌ی رمزگردانی از ماده‌تاریخ‌های اوایل عهد صفوی برای تحلیل‌های تاریخی استفاده کرده است. دست‌آورد نویسنده در این مقاله کشف شیوه‌های مشروعیت‌بخشی صفویان به خویش با استفاده از ماده‌تاریخ‌سرایی یعنی به کارگیری و استفاده‌ی ابزاری از ادبیات در سیاست و حکومت بوده است.

۳. ۲. پیشینه‌ی پژوهش‌های دارالسلام شیراز

۳. ۲. ۱. دارالسلام در منابع کهن فارس

قدیمی‌ترین منابعی که از گورستان‌های شیراز و مقابر آن سخن گفته‌اند، عبارتند از: ۱. شدالازار فی حط الاوزار عن زوار المزار، اثر جنید شیرازی (۱۳۲۸) ۲. ترجمه‌ی آن به نام ملتسم الاحبا خالصا من الریا (هزار مزار)، از عیسی بن جنید (۱۳۶۴) ۳. فارس‌نامه‌ی ناصری، از میرزا حسن فسایی (۱۳۷۸) ۴. آثار عجم، از میرزا آقا فرصت شیرازی (۱۳۷۷) و ۵. شیرازنامه از زرکوب شیرازی (۱۳۹۰). در شیراز کهن، گورستان‌های هفت‌گانه‌ی اسلامی، بسیار پر رونق بوده است. (جنید شیرازی، ۱۳۲۸: مقدمه صفحه ۱) شاهده‌ی دیگر بر این رونق، اشاره‌های جهانگرد معروف مراکشی، ابن بطوطه در سفرنامه‌ی خویش است. (ابن بطوطه، ۱۳۹۵: ۲۶۰-۲۶۳) حتی پیش‌تر از آن در اشعار شیخ بزرگ شیراز، سعدی، به نام این گورستان‌ها و اهمیتشان اشاره شده است. به طور نمونه در گفتگویی میان سعدی و بیمار در شرف مرگ، شیخ اجل به او می‌گوید: «بارکی گفتمش به خفیه لطیف / که به سلمت بریم یا به خفیف» (سعدی، ۱۳۲۰: ۲۰۹) که واژه‌های «سلم» و «خفیف» به ترتیب اشاره به گورستان‌های دارالسلام و عبدالله خفیف، دارند.

۳. ۲. ۲. دارالسلام در منابع جدید

درباره‌ی مقابر فارس و شیراز در دهه‌های اخیر چند تحقیق صورت پذیرفته است که عبارتند از: ۱. کتابی از جمال زبانی (۱۳۹۴) با نام آرامستان‌های شیراز در حال و گذشته، که گزارشی از محدوده‌ی قبرستان‌های شیراز و بزرگان مدفون در آن است. ۲. کتابی از مؤید شریف محلاتی (۱۳۹۵) با نام طنین آوای دارالسلام شیراز که در آن به تعدادی از نمادهای گورنوشته‌ها و خاطرات درگذشتگان پرداخته شده است. ۳. فاطمه شهابی راد و مهدی پارسایی (۱۳۹۷) نیز در اثری با عنوان رخداد مرگ به روایت هنر که اولین پژوهش جدی درباره‌ی گورستان دارالسلام است، بر جنبه‌های هنری متمرکز شده‌اند. ۴. عزت‌السادات مطهری و مصطفی ندیم (۱۳۹۷) نیز در کتابی با عنوان تذکره‌ی مزارات خاک مصلی در شیراز به ثبت اسامی درگذشتگان پرداخته‌اند.

چنان که دیده می‌شود هیچ‌کدام از منابع مذکور با موضوع پژوهش حاضر هم‌راستا نیستند و نگارندگان بنا به اهمیت این گورستان از لحاظ ادبی بر آن شدند تا برای اولین بار یک گورستان کهن و تاریخی در شهر شیراز را از منظر گونه‌ای ادبی مورد واکاوی قرار دهند.

۴. مبانی و شیوه‌های ماده‌تاریخ‌سرایی در دارالسلام

گورنوشته‌های این مکان از لحاظ قالب شعری، در دسته‌ی قطعه می‌گنجند و از لحاظ ساختاری در سه بخش مقدمه، توصیف و ماده‌تاریخ قرار می‌گیرند. در مقدمه که شامل ابیات ابتدایی می‌شود، شاعر بیشتر مضامینی از آیات قرآن، ناپایداری روزگار و عدم دل‌بستگی به دنیا را می‌آورد و در بخش توصیف به مدح متوفی و ذکر مکارم اخلاقی او پرداخته و در پایان قطعه، ماده‌تاریخ سال درگذشت متوفی را جای داده است. یعنی شاعران می‌کوشیدند تا از هر توان زبانی در این میان بهره برده و ماده‌تاریخ‌ها را سامان دهند. بررسی‌ها نشان داد که زبان این ماده‌تاریخ‌ها مناسب عوام و طبقات پایین جامعه بوده و از زبانی ساده و روان و آشنا با ذهن مخاطب بهره گرفته است.

در تقسیم‌بندی‌های شیوه‌های این پژوهش، تقریباً نظرات صدری که مقداری از آن برگرفته از آثار قدما است صائب است. البته از شیوه‌هایی که، نمونه‌ای از آن در دارالسلام شیراز به دست نمی‌آید، می‌توان به این موارد اشاره کرد: تعمیه با صنعت

حروف نقطه‌دار و بی‌نقطه و جدا و متصل، تعمیمه با صنعت تضعیف و تعمیمه با صنعت زبر و بینات، که هر کدام از شیوه‌ها چنان که از نامشان برمی‌آید همراه با علم ریاضی و تعمق زیاد نوشته شده است که چندان مطلوب درک عوام نیست. از همین سطرهای پیشین خواننده متوجه خواهد شد که سیر تطور ماده‌تاریخ‌سرایی از سختی در سرایش و فهم به سمت سادگی و روانی است. البته تعدادی از این شیوه‌های مرسوم در دیگر گورستان‌های کهن ایران نیز قابل مشاهده است.

گاهی در تقسیم‌بندی متداول گونه‌ها مشاهده می‌شود که همه‌ی آن نمونه‌ها در این گورستان وجود ندارد. دلیل عمده‌ی عدم وجود این نمونه‌ها کم‌کوشی زبان در نزد شعرا و درک و فهم ضعیف طبقات عوام است تا در خوانش و فهم ماده‌تاریخ‌ها دچار سردرگمی نگردند. در نتیجه شاعران کوشیده‌اند به جای شیوه‌های سخت گذشته، از روش‌های راحت‌تر و همه‌فهم‌تر استفاده کنند. ماده‌تاریخ‌هایی که به عنوان نمونه در متن آورده شده است، مواردی است که نگارندگان عدد ریاضی آن‌ها را بر روی سنگ مشاهده کرده‌اند و عدد آن قطعی است. شایان ذکر است طرح الگوی جدید از اهداف این مقاله نیست. با توجه به مطالب مذکور انواع شیوه‌های ماده‌تاریخ در دارالسلام شیراز را می‌توان به صورت زیر دسته‌بندی کرد:

۴. ۱. عدد

در شیوه‌ی متداول این روش ساده نامیده شده است؛ اما به نظر می‌رسد به دلیل استفاده مستقیم از اعداد، نامگذاری «عدد» مناسب‌تر است. این شیوه ساده‌ترین روش ممکن برای بیان ماده‌تاریخ است. در واقع شاعر بدون هیچ‌گونه استفاده از حروف ابجد، سال دقیق ماده‌تاریخ را ذکر کرده است که به چهار دسته زیر تقسیم می‌شود:

۴. ۱. ۱. عدد قمری

گاهی شاعر سال دقیق درگذشت متوفی را مستقیم به صورت سال هجری قمری یا هجری شمسی آورده است:

۱. بر هزار و سیصد افزون بود بیست و نه که گفت فرصت این تاریخ ماه و سال را بی اشتباه

۴. ۱. ۲. شمسی

۲. بگفت از پی تاریخ مرگ او غمگین هزار و سیصد و چل با دو سال فصل بهار

۴. ۱. ۳. عدد ترکیبی

در این شیوه شاعر ماده تاریخ را به شکل ساده اما هم به صورت قمری و هم شمسی در کنار هم آورده است:

۳. هزار و سیصد و سی و چهار آذر ماه
هزار و سیصد و هفتاد و پنج عین دوم
آراد راد بشد نامراد از دنیا
برفت در بر جلدش بجنت اعلا

مصراع اول، اشاره به سال شمسی و مصراع سوم با توجه به قرینه‌ی واژه «عین دوم» که منظور ماه قمری «ربیع الثانی» است، اشاره به سال قمری دارد.

۴. ۱. ۴. عدد همراه با استفاده از مصراع کامل

در این شیوه، شاعر در یک بیت به صورت عددی ماده‌تاریخ را ذکر کرده و در بیت پایانی ماده‌تاریخ را به صورت منظوم در یک بیت یا مصراع آورده است:

۴. بر هزار و سه صد و چل، دو فزون چون بشد، شد بدر فرد حکیم
قدسی از طبع بتاریخش گفت جای عباس زهی باغ نعیم

قدسی، مدون دیوان حافظ، ضمن آوردن تاریخ قمری فوت در مصراع اول، در مصراع پایانی نیز با احتساب حروف ابجد، عدد ۱۳۴۲ هـ ق را به دست داده است.
یا:

۵. طبع صادق از پی تاریخ فوتش گفت کو جایگاه خلدبرین دادند بی بی ماه را

۶. در بیستم رجب به یوم اثنین از سال هزار و دو صد و پنج و نود
تاریخ زمان فوت بی بی ماه است کز بستر ناز خفت بر خاک لحد

گاهی شاعر علاوه بر قطعه، از گونه‌هایی دیگری نظیر رباعی برای سرودن ماده‌تاریخ استفاده می‌کند، استفاده از دو قالب بر روی یک سنگ به صورت ماده‌تاریخ بسیار نادر است. اما نمونه‌ی فوق به دلیلی دیگر نیز مهم است زیرا برخلاف قطعه‌ی پیشین ابتدا شاعر با آوردن مصراع پایانی و آخرین واژه‌ی مصراع ماقبل و با کمک حروف ابجد سال درگذشت متوفی را برابر با ۱۲۹۵ هـ ق به دست داده است و سپس در قالب یک رباعی به صورت مستقیم عدد سال درگذشت متوفی را نیز گفته است.

آوردن ماده‌تاریخ در قالب عدد، آسان‌ترین شیوه در ساختن آن است. همان‌طور که از نمونه‌های بالا برمی‌آید این شیوه در اواخر دوره‌ی قاجار و دوران پهلوی، یعنی همزمان با بازنگری در شیوه‌ی سرایش شعر فارسی و حرکت زبان به سمت سادگی، مورد استقبال شاعران قرار می‌گیرد.

۴.۲. واژگانی

در این روش شاعر یک یا چند واژه را در پایان قطعه آورده که مجموع حروف آن با حساب ابجد برابر با سال مد نظر است. منظور از واژگان در این شیوه انواع واژه نظیر اسم، حرف، قید و صفت است. این شیوه را در دو دسته‌ی زیر می‌توان مشاهده کرد:

۴.۲.۱. یک واژه

۷. وجدی چو سال فوت تو جست از غفور نیز غفرانت از غفور طلب می‌کند مدام

با توجه به شکل قطعه، پیداست که سیدحسین وجدی، شاعر شیرازی قرن سیزدهم، تاریخ سال مد نظر برابر با حساب ابجدی واژه‌ی «غفور»؛ یعنی ۱۲۸۶ هـ ق است.

۴.۲.۲. چند واژه

۸. نَقْضِیْ عُمْرُ مَعْدِنِ الْاَخْلَاقِ اُسَدُ اللهِ مَفْخَرُ الْاَفَاقِ
عارفی عام قُوتُهُ الْمِسَاهِرِ قَالَ فِيهِ الْمُفِيدُ يَا غَافِرُ

در قطعه فوق شیخ مفید متخلص به داور شیرازی از عبارت «یا غافر» سال ۱۲۹۲ هـ.ق را اراده کرده است.

۹. ز پیر عقل چو کردم سوال تاریخش جواب داد و بگفت او بیوی عطر بهشت

در بیت فوق عبارت «بیوی عطر بهشت» برابر با ۱۰۰۶ هـ.ق است.

در شیوه‌ی واژگانی، شاعر کمترین مجال را در ساختن ماده‌تاریخ دارد و باید عدد منظور را در قالب یک یا چند واژه به دست آورد، پس در همه نمونه‌ها از واژه‌ای استفاده می‌کند که دربرگیرنده‌ی حرف «غ» (دارای بیشترین ارزش ابجدی=۱۰۰۰) باشد. به این ترتیب با یک حرف بیشترین عدد را به دست می‌آورد. از آن‌جا که سوگ‌سروده باید برای متوفی طلب آموزش کند بهترین گزینه در میان واژگان دارای این حرف، مشتقات فعل «غفر» است. بدین ترتیب ما در این شیوه در اکثر ماده‌تاریخ‌ها، با این واژگان هم‌خانواده روبرو هستیم. البته اگر ماده‌تاریخی متعلق به سال ۱۰۰۰ و کمتر از آن باشد، شاهد تکرار این رویه نیستیم. (شماره‌ی ۹)

۴. ۳. منظوم در قالب یک مصراع یا یک بیت

با توجه به ماهیت منظوم ماده‌تاریخ‌سرایی، معمولاً شاعران در این شیوه گاهی یک مصراع و گاهی یک بیت را با احتساب حروف ابجد به عنوان ماده‌تاریخ مطرح می‌نمایند:

۱۰. دو دعا در حقت این خسته نمود
هر دو بشمردم و تاریخ تو بود
باد فریادرسرست جود رسول
همه جا عوننت از مهر بتول

در این قطعه وقار شیرازی، هر دو مصراع پایانی را با به کارگیری عناصر خیال (تلمیح به اسامی معصومین) و با محاسبه حروف ابجد ماده‌تاریخ درگذشت متوفی را برابر با ۱۲۷۱ هـ.ق به دست داده است.

۱۱. پی تاریخ فوت او خرد گفت
جمال حسن معنی از جهان رفت

سید جمال‌الدین شیرازی معروف به جمالا، شاعر و خطاط معروف که گور وی کشف و برای اولین بار معرفی می‌شود. در قطعه‌ی فوق شاعر اسم متوفی را در ماده‌تاریخ التزام کرده است. مصراع پایانی با حساب ابجد برابر با ۱۱۰۹ هـ.ق است. چنانچه گفتیم، شیوه‌ی مرسوم در سرایش ماده‌تاریخ مبنی بر سال هجری قمری است؛ اما با تغییر تاریخ رسمی از قمری به شمسی در پهلوی اول، اشعاری بر مبنای سال شمسی در کنار تاریخ قمری سروده‌اند:

۱۲. گاه وفاتش جمال گفت دو تاریخ سال
چو ماه و مهر از کمال مصون ز نقص و زیان
گشت محمد حسین بیزم مینو روان
گشت محمد حسین مکین بصحن جنان

در بیت بالا ارزش عددی مصراع اول برابر با ۱۳۵۴ هـ.ق و مصراع دوم برابر با ۱۳۱۴ هـ.ش است.

همان طور که مشاهده می‌شود، مجال شاعر برای ساختن ماده‌تاریخ از لحاظ استفاده از واژگان، در این شیوه‌ی ماده‌تاریخ‌سرایی، بیشتر است و این موضوع ویژگی‌هایی جدیدی را به این نمونه می‌دهد که عبارتند از: ۱. اشاره به نام یا پیشه‌ی متوفی ۲. ذکر سبب مرگ ۳. استفاده از صور خیال در بیت ماده‌تاریخ ۴. طلب شفاعت از امامی که هم‌نام با متوفی است ۵. اشاره به سن و جنسیت متوفی و مواردی از این قبیل که در ادامه به آن بیشتر خواهیم پرداخت.

۴.۴. پوشیده

منظور از لغت «پوشیده» در این مقاله همان شیوهی «معما» یا «لغز» قدما است. در بین شاعران این شیوه به عنوان «تعمیه» نیز شناخته می‌شود. یعنی شاعر، ماده‌تاریخ را به شکل رمز و معما، با کم یا زیاد کردن حروف ابجد به وجود آورده و دستیابی به عدد مورد نظر به عهده‌ی خواننده گذاشته می‌شود که نیاز به اندکی دقت در آشکارسازی عدد سال دارد:

۴.۴.۱. پوشیده مصراع با کسر

کسر در این قسمت به معنی کم کردن از مجموع اعداد ابجد است و در سه دسته می‌توان آن‌ها را تقسیم‌بندی کرد که عبارتند از: کسر عدد، کسر حرف و کسر واژه.

۱۳. یکی برون شد ز جمع خواند به آهنگ شور حسین با جان پاک ساکن میخانه شد

شاعر معاصر، حاج کمال مشکسار، متخلص به کمال در ماده‌تاریخ درگذشت کل حسین شیرتقی ملقب به کل حسین قبرکن که از صاحب‌نفسان شیراز بوده است، قطعه‌ی فوق را سروده است که جمع ابجدی مصراع پایانی برابر با ۱۳۴۹ است و اگر عدد یک را از آن کم کنیم، سال مورد نظر؛ یعنی ۱۳۴۸ هـ.ش به دست می‌آید.
و یا:

۱۴. بتاریخ او گفت ناچار همت بیزم علی شد محمد حسن خان

منظور همت، فرزند وقار شیرازی، از واژه‌ی «ناچار»، بدون عدد «چهار» است. در نتیجه برای به دست آوردن سال درست، باید ارزش عددی مصراع پایانی که برابر با ۱۳۲۶ است را از چهار کم کرد تا ۱۳۲۲ هـ.ق به دست آید.
۱۵. سر را ز حزن کرد برون منزوی و گفت در گور سرد حجله عباس بسته آه

جمع ابجدی مصراع پایانی برابر با ۱۳۴۶ است که اگر سر (اولین حرف) واژه‌ی «حزن» یعنی حرف «ح» که ارزش عددی برابر با ۸ دارد را از آن کم کنیم، سال مد نظر، یعنی ۱۳۳۸ هـ.ق به دست می‌آید.

۱۶. کشید همت آه از میان جمع ز دل بگفت صادق از صدق رستگار آمد

در قطعه‌ی فوق مصراع پایانی به غیر از واژه «بگفت» برابر با ۱۳۲۳ است و مشکل ماده‌تاریخ زمانی حل می‌شود که واژه‌ی «آه» که برابر با ۶ است را از آن کسر کنیم. بدین صورت رقم درست سال فوت ۱۳۱۷ هـ.ق به دست می‌آید.
البته باید به این نکته اشاره کرد که گاهی ماده‌تاریخ در نگاه اول این‌گونه می‌نماید که عدد باید طبق واژه ذکر شده کسر گردد، مثلاً اگر در قطعه، واژه‌ی یک آورده شده باشد باید یک عدد از مجموع اعداد کم کنیم در حالی که گاهی ارزش عددی خود واژه‌ی یک مقصود شاعر است. برای فهم این نکته بهتر است به نمونه‌ی زیر نظری بیفکنیم:

۱۷. آمد یکی برون و به تاریخ او نگاشت یا رب بیوستان جنان باد مأمنش

جمع ابجدی مصراع پایانی، برابر با ۱۲۷۶ است. اگر بنا به ظاهر قطعه، عدد یک را از آن کسر کنیم سال به دست آمده با آنچه بر سنگ قبر حک شده است متفاوت می‌گردد. در حالی که منظور شاعر از آوردن واژه‌ی «یکی»، ارزش عددی سه حرف آن، یعنی ۴۰ است. بدین ترتیب سال مد نظر با کسر ۴۰ از ۱۲۷۶ یعنی عدد ۱۲۳۶ به دست می‌آید.
شکل دیگری از گروه پوشیده، این حالت است که شاعر از عددی مستقیم، ارزش عددی واژه‌ای را کم می‌کند:

۱۸. نیکنام و نیکخو شهزاده کیکاوس راد آن که چاکر بود از جان حیدر کرار را
سال تاریخ وفات او بدست آری وقار از هزار و سیصد ار ناقص نمایی جا را

چنانچه دیده می‌شود حروف قافیه در قطعه‌ی بالا «ار» است و «را» نیز ردیف است. اما شاعر در مصراع پایانی برای به دست دادن ماده‌تاریخ درست، قافیه را باخته است. این موضوع زمانی مشخص می‌شود که ارزش عددی واژه‌ی «جار» که برابر با ۲۰۴ از ۱۳۰۰ کم شود، حاصل ۱۰۹۶ می‌گردد. عدد به دست آمده از این روش به دو دلیل درست نیست: یکی داشتن منافات با سال حک‌شده بر روی سنگ است. دیگر آن‌که، سال فوت، برابر با ۱۲۹۸ هـ.ق است که با عدد به دست آمده ۲۰۲ سال فاصله دارد. پس ارزش عددی واژه‌ی «جا» که برابر با ۴ است و در صورت کسر آن از ۱۳۰۰، سال مد نظر یعنی ۱۲۹۶ به دست می‌آید در نتیجه خوانش «جا» در عوض «جار» درست است.

۴.۴.۲. پوشیده‌واژه با کسر

در این شیوه شاعر واژه یا واژگانی را به عنوان عدد اولیه آورده و سپس با اشاراتی که در بیت می‌کند، خواننده باید بکوشد عددی را از عدد اول کسر کند تا به عدد درست دست یابد که این نمونه نیز دسته‌بندی سه‌گانه‌ی مذکور را شامل می‌شود:

۱۹. مظفر از پی تاریخ یک عدد از جمع گرفت و گفت که مغفوری است عدّه سال

مظفر شیرازی شاعر صاحب دیوان اواخر قرن سیزده و اوایل قرن چهاردهم، ارزش عددی واژه‌ی «مغفوری» را برابر با ۱۳۳۶ به دست داده است. شاعر نیز در بیت فوق به این نکته اشاره کرده است که برای دستیابی به عدد مورد نظر باید عدد یک را از آن گرفت (کسر کرد). بدین ترتیب سال درست برابر با ۱۳۳۵ می‌گردد.

۲۰. پی تاریخ خود این فرد را گفت کم آید دو الف از نام غرا

اسدالله شیرازی متخلص به غرا در ساعات پایانی عمر خود این بیت فرد را برای سنگ قبر خود سروده و آن را به فرصت شیرازی سپرده تا بر سنگ حک شود. (فرصت شیرازی، ۱۳۷۷: ۹۱۵) ارزش ابجدی عبارت «نام غرا» برابر با ۱۲۹۲ است که اگر دو «الف» که برابر با عدد ۲ است از آن کم شود، عدد اصلی یعنی ۱۲۹۰ هـ.ق سال درگذشت شاعر به دست می‌آید.

۲۱. کشید آه و بگفتا بسال تاریخش بگو مقام محمد علی بخلدبرین

عبارت واژگانی «مقام محمد علی بخلدبرین» برابر با عدد ۱۲۸۱ است که اگر عدد ابجد واژه‌ی «آه» برابر با ۷ از آن کم کنیم سال دقیق درگذشت متوفی به دست می‌آید. در قوانین ماده‌تاریخ‌سرایی قدما گاهی الف ممدود را باید برابر با ۲ گرفت.

۴.۴.۳. پوشیده‌مصراع با جمع

جمع در این قسمت به معنی جمع کردن با مجموع اعداد ابجد است و در سه دسته می‌توان آن‌ها را تقسیم‌بندی کرد که عبارتند از: جمع عدد، جمع حرف و جمع واژه.

۲۲. ناگهان آمد یکی از غیب و گفت رحمه‌الله علیه تا ابد

ارزش عددی مصرع پایانی برابر با ۱۲۳۷ است و چنانکه عدد یک را به آن اضافه کنیم، عدد مد نظر، یعنی ۱۲۳۸ حاصل می‌شود. البته برای به دست آوردن عدد مصرع پایانی باید به شیوه‌ی قدما، «ه» در واژه‌ی «رحمة» به صورت «ت» با ارزش عددی ۴۰۰ حساب گردد.

۲۳. برای سال فوت او بشمسی معارف ده ده و یک هفت و هفتاد
فزون کرد از پی تاریخ و این گفت درودی بر محمد از خدا باد

در مصرع دوم «ده» را باید در «ده» ضرب کرد و حاصل آن را با «هفت و هفتاد» جمع کرد که عدد ۱۷۷ به دست می‌آید، از سویی ارزش عددی مصرع پایانی نیز ۱۱۳۸ است که حاصل جمع این دو عدد برابر با ۱۳۱۵ هـ.ق می‌شود.

۲۴. بگرفت سر کلک و بتاریخ رقم زد لطفعلی از لطف علی ره بجنان یافت

فرهنگ وصال در ماده‌تاریخی که برای نقاش نامدار عصر قاجار، لطفعلی خان صورتگر سروده است، در مصرع پایانی عدد ۱۲۶۸ به دست داده است که با جمع این عدد با حرف ابتدایی واژه‌ی «کلک» یعنی «ک» برابر با ارزش عددی ۲۰، عدد ۱۲۸۸ که برابر با سال فوت صورتگر است، حاصل می‌شود.

۲۵. وای را در حساب آر و بگویی با حسین شهید شد محشور

حساب ابجدی مصرع پایانی برابر با ۱۳۰۸ است چنانچه این عدد را با عدد ابجد واژه‌ی «وای» که برابر با ۱۸ است جمع کنیم، عدد سال مورد نظر، یعنی ۱۳۲۶ هـ.ق به دست می‌آید. همان‌طور که گفتیم، الف ممدود را به صورت دو «الف» با ارزش عددی ۲ حساب می‌کنند، هرچند بنا به نظر قدما اختلاف یک عدد در ماده‌تاریخ قابل چشم‌پوشی است.

۴.۴.۴. پوشیده واژه با جمع

در این شیوه عدد مورد نظر از جمع ابجدی یک عبارت با عدد حرف یا کلمه‌ای به دست می‌آید

۲۶. بهر ضبط سال فوتش با یکی گفت صابر بازجو آن از غفور

برای به دست آوردن سال مورد نظر باید یک واحد به عدد ابجد واژه‌ی «غفور» برابر با ۱۲۸۶ اضافه کنیم تا عدد ۱۲۸۷ به دست آید.

۲۷. گفت قدسی بسال تاریخش باغ فردوس با سر اسرار

در بیت فوق ارزش ابجدی عبارت «باغ فردوس» برابر با ۱۳۵۳ است و برای به دست آوردن سال دقیق باید حرف «الف» که اولین حرف (سر) واژه‌ی اسرار است و ارزش برابر با ۱ دارد را با ۱۳۵۳ جمع کرد که حاصل آن ۱۳۵۴ هـ.ق می‌شود.

۲۸. جست از این واقعه شوریده اعمی چو نشان خرد افزود بتاریخ یکی کاف و دو لام

در قطعه‌ی فوق ارزش ابجدی واژه‌ی «تاریخ» برابر با ۱۲۱۱ است. شاعر برای به دست دادن عدد دقیق سال دست به اختراع واژه‌ای زده که از پیوند «کاف» با دو «لام» به صورت «کلل» به وجود می‌آید و ارزش عددی برابر با ۸۰ دارد. سال دقیق ماده‌تاریخ مذکور از جمع دو عدد ۱۲۱۱ و ۸۰ برابر با ۱۲۹۱ هـ.ق به دست می‌آید.

سرایش ماده‌تاریخ به شیوه‌ی «پوشیده» بیشترین بسامد را در میان انواع نمونه‌های مطالعاتی دارد و دلیل آن نیز همانند «منظوم» امکان بیشتر شاعر در استفاده از واژگان است. در شیوه‌ی «پوشیده» شاعر علاوه بر ویژگی مذکور، امکان کم یا زیاد کردن حرف یا حروفی را به عبارت ماده‌تاریخ دارد و همین امر دست او را در به دست آوردن سال مد نظر بازتر می‌گذارد و این دلیل، سبب فراوانی این شیوه نسبت به شیوه‌ی «منظوم» می‌گردد. در واقع شیوه‌ی منظوم، عرصه‌ی حضور شاعران خبره در ماده‌تاریخ‌سرایی است زیرا شاعر علاوه بر یادکرد موارد پنج‌گانه‌ای که در شیوه‌ی «منظوم» برشمرده شده، باید با چینش واژگان متنوع و مربوط، عبارتی دقیق از نظر ابجدی فراهم سازد. این امر دلیلی بر کم بودن نمونه‌های این شیوه در مقایسه با شیوه‌ی «پوشیده» است.

این دو امکان در سرایش ماده‌تاریخ به شیوه‌ی «پوشیده» سبب ورود شاعران بعضاً گمنام به این عرصه شده است و این حضور نیز دلیلی دیگر بر بسامد بالای این گونه است.

امکان جمع یا تفریق عبارات (بعضاً بی‌معنی) نیز در این شیوه (شماره ۲۸) دلیلی دیگر بر کثرت این گونه است. بنا به آنچه گفته شد بسامد گونه‌های مختلف ماده‌تاریخ را می‌توان در نمودار زیر دید:

نمودار شماره‌ی ۱: گونه‌های مختلف ماده‌تاریخ در دارالسلام

۴.۵. صور خیال

منظور از عنوان مذکور گونه‌ای از نگاه و ذهنیت شاعران در شیوه‌ی ماده‌تاریخ‌سرایی با استفاده از صور خیال است. این صور خیال به شکل‌های گوناگون توسط شاعران مورد استفاده قرار گرفته است که بر زیبایی ادبی قطعات می‌افزاید. این گوناگونی عرصه‌هایی چون تلمیح، تضمین، ایهام، تکرار، رد مطلع، ترادف و جناس را در برمی‌گیرد. حدود اشراف و درجه‌ی ادبی شاعر در به کارگیری هر کدام از این صنایع به عنوان عامل اصلی دخیل است.

۴.۵.۱. صور خیال

۴.۵.۱.۱. تضمین

عَلَى مَعَ الْحَقِّ مَعَ الْحَقِّ عَلِيًّا^۳

که ماه رجب این مصیبت شدی

۲۹. خرد با ثنا بهر تاریخ گفتا

هزار و دویست شصت و نه بدی

این قطعه از نمونه‌هایی که در آن دو شیوه‌ی «عدد»، «پوشیده با جمع» استفاده شده است. حدیث نبوی در مدح حضرت علی برابر با ۷۱۸ است که با جمع کردن آن با واژه‌ی «ثنا» که برابر ۵۵۱ است عدد ۱۲۶۹ هـ.ق به دست می‌آید و یا:

۳۰. قدسی از فیض روح سعدی گفت و علیک السلام یا رمضان

مصراع پایانی که ارزش عددی برابر با ۱۳۴۹ هـ.ق دارد، تضمینی از قصیده‌ی سعدی با مطلع «برگ تحویل می‌کند رمضان/ بار تودیع بر دل اخوان» (سعدی، ۱۳۲۰: ۵۱) است.

۴. ۵. ۱. ۲. تلمیح

۳۱. بهر فوت سال او جامع نوشت رستمی افکند مرگ از پای حیف

مصراع پایانی ارزش عددی برابر با ۱۲۴۴ هـ.ق دارد و تلمیح به نام رستم، پهلوان اسطوره‌ای ایران دارد.

۴. ۵. ۱. ۳. ایهام

۳۲. چو کرد عزم حریم وصال گفت سحاب حجاب پرده برافکند و بی حجاب برفت

واژه «حجاب» در دو معنای «اسم شاعر» و «پرده و مانع» به کار رفته است که معنای دوم آن با واژه‌ی «پرده» تناسب دارد. از این رو می‌توان آن را ایهام تناسب دانست. البته شاعر از صنعت تضاد بین دو واژه‌ی «حجاب» و «بی حجاب» استفاده کرده که بر زیبایی‌های بیت افزوده است. ارزش عددی مصراع پایانی برابر با ۱۳۰۴ هـ.ق است.

۴. ۵. ۱. ۴. تکرار

۳۳. بهر تاریخ وفاتش نادم این مصرع نوشت زان یگانه گوهر درج نجابت حیف حیف

واژه‌ی «حیف» در عبارت ماده‌تاریخ تکرار شده است. سال ماده‌تاریخ برابر با ارزش ابجدی مصراع آخر یعنی ۱۲۳۴ هـ.ق است.

۴. ۵. ۱. ۵. رد مطلع

۳۴. حکیم‌زاده علی دوش در جوار علی شد از این جلاء وطن سوی صقع رب جلی شد
بسال فوتش گفتا فصیح ملک ز مطلع حکیم‌زاده علی دوش در جوار علی شد

همان‌گونه که از قطعه‌ی بالا برمی‌آید، شوریده‌ی شیرازی از صنعت «رد مطلع» استفاده کرده است و ماده‌تاریخ را با تکرار مصراع اول در پایان قطعه آورده است. ارزش عددی مصراع پایانی برابر با ۱۳۴۳ هـ.ق است.

۴. ۵. ۱. ۶. ترادف

۳۵. ز بهر سال وفاتش جواد کرد رقم بهشت کعبه مینو مقام ابراهیم

جواد کمپانی شیرازی متخلص به جواد در ماده‌تاریخ فوق با استفاده از دو واژه‌ی «بهشت» و «مینو» صنعت ترادف را ایجاد کرده است. سال ماده‌تاریخ مذکور برابر با ارزش عددی مصراع آخر یعنی ۱۳۵۱ هـ.ق است.

۳۶. فصیح‌الملک ز نو گفت بهر تاریخش قرین صادق آل نیست صادق ما

شاعر جهت زیبایی ماده‌تاریخ از آرایه‌ی جناس همسان (تام) در واژه «صادق» استفاده کرده که «صادق» اول، اشاره به امام ششم شیعیان (ع) و «صادق» دوم، نام متوفی است. ارزش عددی مصراع پایانی برابر با ۱۳۴۴ هـ.ق است. چنانچه مشاهده می‌شود همه‌ی اشعاری که از صور خیال استفاده کرده‌اند (به جز شماره ۲۹) به شیوه‌ی «منظوم» سروده شده‌اند. دلایل این امر عبارتند از: ۱. مجال بیشتر شاعر در این شیوه و ۲. حضور شاعران خبره که در ضمن ماده‌تاریخ‌سرایی از صنایع بدیعی نیز استفاده کرده‌اند. بسامد استفاده از صور خیال در دوران قاجار از سایر دوره‌ها بیشتر است و دلیل آن نیز حضور شاعران بازگشتی توانمند در این دوره، در شیراز است. نمودار بسامدی ماده‌تاریخ‌هایی که در آن‌ها از انواع صور خیال استفاده شده به صورت زیر است:

نمودار شماره‌ی ۲: نسبت ماده‌تاریخ‌های دارای صور خیال به کل

۴. ۶. مضامین متفاوت ماده‌تاریخ‌سرایی

منظور از مضامین متفاوت، خلق گونه‌های جدید ماده‌تاریخ‌سرایی نیست بلکه استفاده از مضامین متفاوت و جدید در سرودن ماده‌تاریخ است که عبارتند از: اشاره به نام، کنیه یا تلخیص فرد، طریقه‌ی فوت، اسم مکان و پیشه‌ی متوفی.

۴. ۶. ۱. اشاره به نام، کنیه یا تلخیص فرد

۳۷. چون مظفر با حسینش بود در اسم ارتباط گشت تاریخ وفات او مظفر با حسین

چنان که از خود بیت برمی‌آید، شاعر اسم و تخلص متوفی را دستمایه سرایش ماده تاریخ قرار داده است به این صورت که عبارت «مظفر با حسین» برابر ۱۳۵۱ هـ.ق می‌شود.

۴. ۶. ۲. اشاره به علت مرگ

۳۸. پی تاریخ او با عقل گفتم خرد در دم جوابم داد و گفتا
که چون یابم من این راز نهانی بافیون رفت از این دنیای فانی

ماده‌تاریخ این شعر علت درگذشت متوفی یعنی محمدحسین حمامی را بیان نموده است. اما همراه با اندکی معما و پیچیدگی است بدین ترتیب که باید واژه‌ی «این» که ارزش عددی برابر با ۶۱ دارد را از مجموع مصراع دوم که برابر با ۱۱۱۴ است، کسر کنیم تا عدد ۱۰۵۳ هـ.ق به دست آید. البته شاعر در مصراع دوم بیت اول، خود «راز نهانی» را واژه‌ی «این» دانسته است و حذف آن را کلید فهم ماده‌تاریخ قرار داده است.

و یا:

۳۹. بزهر جهل محمد حسین شد مقتول روان بنزد محمد، حسین شد بسرور

شاعر همراه با اشاره به علت درگذشت فرد در مصراع اول سال مرگ او را برابر با ۱۳۵۲ هـ.ق و در مصراع دوم برابر با ۱۳۱۲ هـ.ش به دست داده است.

و یا:

۴۰. سر ز بیت الله زد بر مصرع شمسی سرود مصطفی جان داد زیر تانک با جانی فکار

شاعر در مرگ متوفی، ماده‌تاریخ فوق را سروده و شیوه‌ی مرگ دردناک او را به تصویر کشیده است. برای دستیابی به سال درگذشت متوفی باید سرِ واژه‌ی «بیت الله»، نه تنها حرف «ب» بلکه دو حرف «بی» که ارزش عددی ۱۲ دارد را باید از مجموع عددی مصراع پایانی (۱۳۴۸) کم کرد. بدین ترتیب سال فوت برابر با ۱۳۳۶ هـ.ش به دست می‌آید.

۴. ۶. ۳. اشاره به اسم مکان

۴۱. خواست تاریخ وفات عقل گفت بهجتی زو یافته دارالسلام

فرصت شیرازی با آوردن واژه‌ی «دارالسلام» هم به مکان دفن پدرش، بهجت شیرازی، اشاره دارد و هم جایگاه او را در «بهشت» اراده کرده است. در ضمن وجود آرایه‌ی ایهام در واژه‌ی «بهجت» در دو معنای «تخلص متوفی» و «شادی و نشاط»، بر زیبایی ماده‌تاریخ افزوده است. ارزش عددی مصراع پایانی برابر با ۱۲۹۶ هـ.ق است.

۴. ۶. ۴. اشاره به پیشه

۴۲. چو رفت لوح وجودش ب خاک کلک جواد نوشت اجل بحیاء علی نقی زد خط

شاعر در ماده‌تاریخی که برای سال فوت خطاط معروف شیراز، میرزا علی نقی شریف معروف به کاتب، سروده است، با اشاره به اصطلاحات هنر خوشنویسی مثل «لوح»، «کلک»، «نوشت» و «خط» به طور ضمنی به پیشه‌ی متوفی اشاره کرده است. مصراع دوم بدون در نظر گرفتن واژه‌ی «نوشت» برابر با ۱۳۴۵ هـ.ق است.

و یا:

۴۳. گفت شوریده شوریده پی تاریخش قلم زر زده محمود مذهب بجنان

شوریده درباره‌ی مرحوم محمود مذهب‌باشی که قلمدان‌های مذهب‌کاری او حتی در اروپا خواهان داشته است، ماده‌تاریخی سروده است که بر هنر او اشاره دارد. سال ماده‌تاریخ برابر با ارزش عددی مصراع پایانی ۱۳۴۴ هـ.ق است. همان‌طور که در بخش‌های پیشین گفتیم، امکانات ماده‌تاریخ‌سرایی به شیوه‌ی «منظوم» یا «پوشیده» سبب آوردن مضامین گوناگون در این اشعار شده است. اغلب موارد بالا نیز به همین شیوه سروده شده‌اند.

با بررسی مضامین موجود در قطعات می‌توان اطلاعات مفید تاریخی، فرهنگی و اجتماعی هر عصر را به دست آورد. برای نمونه:

۱. در مواردی که به اسم اشخاص اشاره شده است، اکثر نام‌ها متعلق به معصومین است و این بافت شیعی شهر شیراز و بسامد بالای نام‌های معصومین، در این دوره را نشان می‌دهد.
 ۲. در مواردی که از شیوه‌ی مرگ سخن به میان می‌آید، می‌توان مرسوم‌ترین روش خودکشی در آن دوره یعنی خوردن زهر و تریاک را دید.
 ۳. از آنجا که غالباً مرگ‌های غیرطبیعی را در ماده‌تاریخ ذکر می‌کردند، می‌توان اولین نمونه‌های تصادف و مرگ با مظاهر جهان جدید را در این اشعار مشاهده کرد.
 ۴. از آنجایی که سرودن ماده‌تاریخ برای قشری خاص بوده است، اشاره به پیشه در ماده‌تاریخ‌ها می‌توان مؤید این باشد که چه شغل‌هایی جایگاه بالایی در میان افراد جامعه داشته‌اند.
- بدیهی است که آوردن مضمون متفاوت در ماده‌تاریخ امری دشوار و بسیار بسته به توان شاعر است، همین امر دلیل بسامد نسبتاً کم آن‌ها در میان انواع دیگر ماده‌تاریخ‌ها است. نمودار فراوانی این گونه در زیر آورده شده است:

نمودار شماره‌ی ۳: نسبت مضامین متفاوت ماده‌تاریخ به کل

۴.۷. ماده‌تاریخ‌های معیوب

گاهی با بی‌دقتی شاعر، کاتب و حجار عدد مستخرج از ماده‌تاریخ با تاریخی که به صورت عددی بر سنگ حک شده، مغایرت دارد. نمونه‌های آن به قرار زیر است:

۴۴. دو برون کن ز جمع گو ایشان گفت لیبک نزد جانان رفت

مصراع پایانی برابر با ۱۴۰۸ هـ.ق است و اگر عدد دو را از آن کم کنیم، عدد ۱۴۰۶ به دست می‌آید، در حالی که طبق عدد حک شده بر روی سنگ، سال صحیح ۱۴۱۲ هـ.ق است. اگر حرف «و» را بعد از «لیبک» اضافه کنیم عدد ۱۴۱۲ به دست می‌آید و با کم کردن دو واحد از آن به عدد درست خواهیم رسید. به احتمال فراوان این خطا بر اثر بی‌دقتی حکاک یا خطاط رخ داده است.

و یا:

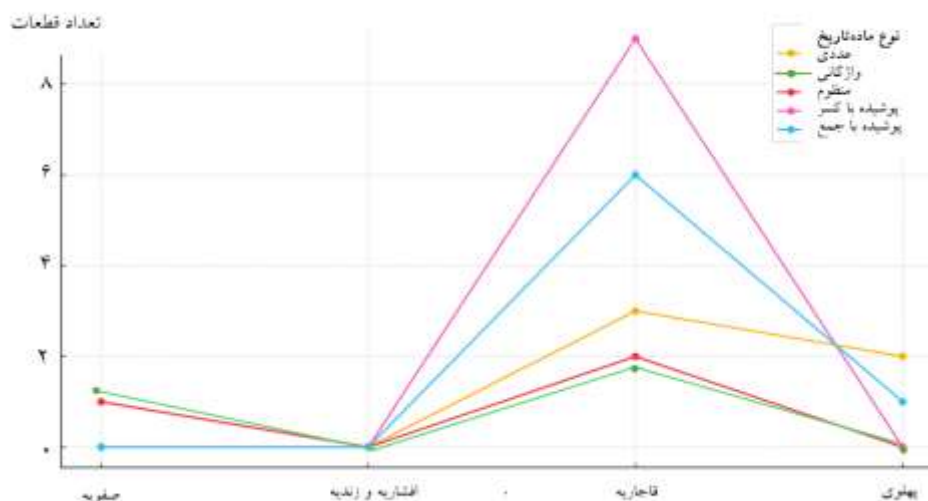
۴۵. صبوری از پی تاریخ فوت او گفتا کمال رفت ز دنیا و ذله شد پدرش

سال مرگ متوفی بر روی سنگ گور او ۱۳۹۱ هـ.ق حک شده است. ماده‌تاریخی که از قطعه‌ی روی گور به دست می‌آید برابر با ۲۳۹۴ است و اگر بخشی از مصراع نیز ماده‌تاریخ باشد، باید یکی از دو عبارت «کمال رفت ز دنیا» یا «ذله شد پدرش» باشند، که اولی برابر با ۸۴۳ و دومی برابر با ۱۵۴۵ است.

از ماده‌تاریخ‌های برجای مانده در دارالسلام چنین برمی‌آید که در دوران صفویه و افشار بیشتر نوع ماده‌تاریخ «واژگانی» و «منظوم در قالب یک مصراع یا یک بیت» و با تاکید بر اسم متوفی، رواج داشته است. البته نمونه «عددی» نیز در این دوران وجود دارد.

چنانچه گفتیم در دوران قاجار، تمایل به ماده‌تاریخ‌سرایی افزایش می‌یابد. بیشترین شیوه‌ی ماده‌تاریخ، در این دوره، «پوشیده» با کسر یا جمع است که دلایل آن را در بخش‌های قبل برشمردیم. بعد از آن شیوه‌ی «عددی» و سپس «منظوم» قرار دارد. دلیل فراوانی بیشتر شیوه‌ی «عددی» نسبت به «منظوم» سهولت سرایش آن است. البته شاعران این دوران با میراثی که از ماده‌تاریخ‌سرایی صفوی به دست آورده بودند اهتمام بیشتری به سرایش ماده‌تاریخ در قالب «عبارت» داشتند، اما به دلیل سهولت شیوه‌ی «پوشیده» نسبت به «منظوم»، این شیوه در رتبه‌ی سوم از لحاظ فراوانی قرار دارد. رتبه‌ی آخر در این دوران نیز متعلق به شیوه‌ی «واژگانی» است.

در دوره‌ی پهلوی، سرایش ماده‌تاریخ کاهش می‌یابد. اصلی‌ترین دلیل نیز، تغییر در زبان و شعر فارسی است. همان‌طور که می‌بینیم، شیوه‌ی «عددی» که در دوران قبل کمتر مورد استفاده قرار می‌گرفت و به نوعی بیانگر عدم توانایی شاعر در خلق ماده‌تاریخ فاخر بود، در این دوره بیشترین بسامد را دارد.

نمودار ۴: گونه‌های ماده‌تاریخ در فاصله قرن ۱۱ تا ۱۴ هـ.ق

محتوا و مضمون این گونه اشعار بیشتر شامل مضامین و شخصیت‌های مذهبی (شماره ۲۵)، شفاعت (شماره ۲۴)، طلب بهشت (شماره ۱۲)، اسطوره‌های میهنی (شماره ۳۳) بوده و همراه با استفاده از واژگانی مثل «حسرت»، «افسوس» و «دریغ» است. در ضمن بسامد و میزان رواج گونه‌های مختلف ماده‌تاریخ در این گورستان اولاً تحت تاثیر نگاه شیعی شاعران و همراه با حالاتی از خوف و رجا، امید و شفاعت است. ثانیاً کلیات مبانی سبک‌شناسی هر دوره به طور تقریبی بر قطعات آن دوره صدق می‌کند.

۵. نتیجه‌گیری

دست‌آورد اصلی این مقاله شناسایی، خوانش و معرفی ۴۵ بیت ماده‌تاریخ‌گزینش شده از میان ۲۲۸ کتیبه است. که هر کدام از این ابیات، نماینده‌ی شیوه‌ای از ماده‌تاریخ‌سرایی‌اند و پیشتر در هیچ منبعی ثبت و ضبط نشده و طی این پژوهش به ادب فارسی افزوده شده‌اند.

با ترسیم گونه‌های ماده‌تاریخ‌نویسی در گورستان دارالسلام شیراز، بسامد آماری هر کدام و نمودار فراوانی، علل استقبال از هر شیوه در دوران مختلف این چنین به دست آمد:

۱. در دوره‌ی قاجار به دلیل حضور شاعران ماده‌تاریخ‌سرای متأثر از این سنت، در شیراز، ماده‌تاریخ‌سرایی افزایش و پس از مشروطه و با بازنگری در مبانی شعر فارسی این شیوه کاهش یافت.
۲. شیوه‌ی «پوشیده» به دلیل مجال بیشتر شاعر، امکان کم یا زیاد کردن حروف، تمایل شاعران دوره‌ی قاجار به ساخت ماده‌تاریخ فاخر، بیشترین بسامد را در مقایسه با انواع دیگر دارد.
۳. شیوه‌ی «منظوم» نیز در رتبه‌ی دوم قرار دارد و بسامد آن نیز تحت تاثیر دو عامل است: یکی تمایل شاعر به سرایش ماده‌تاریخ فاخر و دیگری مجال بیشتر او در استفاده از واژگان. اولی، امر ماده‌تاریخ‌سرایی را دشوار و دومی آن را آسان می‌کند. این دو عامل متضاد سبب کم بودن اشعار این شیوه در مقایسه با شیوه‌ی «پوشیده» است.
۴. شیوه‌ی «عددی» در رتبه‌ی سوم قرار دارد. دلیل آن عدم اهتمام شاعران قاجاری به این شیوه است. بیشترین بسامد این شیوه در دوره‌ی پهلوی که ماده‌تاریخ‌سرایی رو به کاهش است، مشاهده می‌گردد.
۵. شیوه‌ی «واژگانی» نیز در رتبه‌ی چهارم قرار دارد. دلیل کم بودن آن نیز دشواری به دست آوردن عدد سال در قالب یک واژه است.

با نگاهی متفاوت نیز می‌توان درباره‌ی مضمون و محتوای متفاوت و جدید این شیوه‌ها مواردی چند برشمرد، ازجمله: اشاره به نام، کنیه یا تلخیص فرد، طریقه‌ی فوت، اسم مکان و پیشه‌ی متوفی. این مضمون‌ها بیشتر در شیوه‌ی «منظوم» وجود دارند و دلیل آن هم مجال بیشتر شاعران و توانمندی آنهاست. با دقت در این مضامین می‌توان اطلاعاتی تاریخی، اجتماعی و فرهنگی مفیدی نیز به دست آورد که عبارتند از: اسامی غالب مردم شیراز، نوع مرگ‌های غیرطبیعی و جایگاه اجتماعی شغل‌های گوناگون.

نتیجه‌ی دیگر این‌که محبوبیت استفاده از یک شیوه و نوع ماده‌تاریخ ربطی به جنسیت و سن متوفی ندارد بلکه بیشتر وابسته به سبک، دوره، قریحه و توان شاعر است. البته در مورد مردان بیشتر از مردان اهل بیت شفاعت طلبیده شده است. در موارد پهلوانی، تمثیل به اساطیر و پهلوانان ایرانی صورت پذیرفته است. درباره‌ی زنان نیز، تاکید بر حیا و عفت آنان و طلب شفاعت از حضرت فاطمه زهرا(س)، دیده می‌شود. درباره‌ی کودکان نیز بیشتر از دریغ و افسوس والدین سخن به میان آمده است.

یادداشت‌ها

۱. عمر اسدالله که معدن اخلاق و مایه‌ی افتخار جهانیان بود، پایان یافت.
۲. عارفی سال فوت آن شب‌زنده‌دار را جويا شد و مفید در جوابش گفت: یا غافر
۳. علی با حقیقت است و حقیقت هم با علی است.

منابع

- ابن بطوطه. (۱۳۹۵). *سفرنامه‌ی ابن‌بطوطه*. به تصحیح محمد علی موحد، تهران: کارنامه.
- ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد. (۱۳۹۰). *مقدمه‌ی ابن خلدون*، ترجمه‌ی محمد پروین گنابادی، تهران: علمی و فرهنگی.
- خالصی، عباس. (۱۳۸۵). *ماده‌تاریخ*، فن ماده‌تاریخ‌نویسی و احیای آن. تهران: ما.
- دبیرسیاقی، سیدمحمد. (۱۳۹۰). *ماده‌تاریخ*. قزوین: سایه‌گستر.
- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۳۷). *لغت‌نامه*. ۳۶ جلد، تهران: دانشگاه.
- ذاکری، مصطفی. (۱۳۷۹). «تاریخچه‌ی ابجد و حساب جمل در فرهنگ اسلامی». معارف، شماره‌ی ۵۰، صص ۱۸-۴۷.
- <http://noo.rs/WXNV6>
- ذکاوتی قراگزلو، علیرضا. (۱۳۷۵). «نقطویه در تاریخ و ادب». معارف، شماره‌ی ۳۸، صص ۳۲-۴۹.
- <http://noo.rs/zz8lv>
- ذوالفقاری، حسن. (۱۳۹۴). *زبان و ادبیات عامه‌ی ایران*. تهران: سمت.
- ریپکا، یان؛ کلیم، اوتاکار. (۱۳۵۴). *تاریخ ادبیات ایران از دوران باستان تا قاجاریه*، ترجمه‌ی عیسی شهابی. تهران: علمی و فرهنگی.
- ریاحی، محمد امین. (۱۳۷۵). *کسایی مروز (زندگی، اندیشه و شعر او)*. تهران: علمی.
- زرکوب شیرازی، احمد. (۱۳۹۰). *شیرازنامه*. به تصحیح اکبر نحوی، شیراز: دانش‌نامه فارس.
- زیانی، جمال. (۱۳۹۴). *آرامستان‌های شیراز در حال و گذشته: شامل حرم‌های شریف، آرامگاه‌های بزرگان و گورستان‌های اختصاصی و عمومی*. شیراز: نوید.
- سعدسلیمان، مسعود. (۱۳۶۴). *دیوان مسعود سعدسلیمان*. مصحح مهدی نوریان، اصفهان: کمال.
- سعدی شیرازی. (۱۳۲۰). *کلیات سعدی*. مصحح محمد علی فروغی، تهران: بروخیم.
- شریف محلاتی، موید. (۱۳۹۵). *طنین آوای دارالسلام شیراز همراه با کل حسین قبرکن*. شیراز: نوید.
- شهابی‌راد، فاطمه؛ پارسایی، مهدی. (۱۳۹۷). *رخداد مرگ به روایت هنر: درآمدی بر شناخت گورستان دارالسلام شیراز*. شیراز: پرتو رخشید.
- شیرازی، جنید. (۱۳۲۸). *شد الازار فی حط الازار عن زوار المزار*. به تصحیح علامه محمد قزوینی، تهران: چاپخانه‌ی مجلس.
- شیرازی، عیسی بن جنید. (۱۳۶۴). *ملتمس الاحبا خالصا من الریا (تذکره هزار مزار)*. به تصحیح عبدالوهاب نورانی وصال، شیراز: کتابخانه احمدی.
- شیرازی، فرصت‌الدوله. (۱۳۷۷). *آثار عجم*. به تصحیح منصور رستگار فسایی، تهران: امیرکبیر.
- صادقی، مهدی؛ وفادار دولق، صفر. (۱۳۸۹). «ماده تاریخ و استفاده از رایانه در ساختن آن». *سبک‌شناسی نظم و نشر فارسی (بهار/ادب)*، شماره‌ی ۱۰، صص ۲۳۱-۲۴۳.
- <http://noo.rs/S1zMq>
- صدری، مهدی. (۱۳۷۸). *حساب جمل در شعر فارسی و فرهنگ تعبیرات رمزی*. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- فسایی، میرزا حسن. (۱۳۷۸). *فارسانامه‌ی ناصری*. به تصحیح منصور رستگار فسایی، تهران: امیرکبیر.
- مسجدی اصفهانی، حسین. (۱۳۹۸). «تاریخ در ماده‌تاریخ براساس نظریه‌ی رمزگردانی». *فنون ادبی*، شماره‌ی ۲۶، صص ۷۳-۸۶.
- <https://doi.org/10.22108/liar.2018.108360.1285>

مطهری، عزت‌السادات؛ ندیم، مصطفی. (۱۳۹۷). *تذکره‌ی مزارات خاک مصلی در شیراز*. شیراز: پرتو رخشید.

موتمن، زین‌العابدین. (۱۳۳۲). *شعر و ادب فارسی*. تهران: چاپخانه‌ی تابش.

نخجوانی، حسین. (۱۳۴۳). *مواد/التاریخ*. تهران: ادبیه.

نظامی بهروز، داوود؛ صلواتی، محمود. (۱۳۹۲). «علل رویکرد شاعران به حساب جمل، ماده‌تاریخ، معما و لغز در شعر

فارسی و رابطه‌ی آن با علم ریاضی». *زیبایی‌شناسی ادبی*، شماره‌ی ۱۵، صص ۱۰۱-۱۲۲.

<http://noo.rs/xUbNP>

برای مشاهده تصاویر کتیبه‌ها، [اینجا](#) کلیک نمایید